

इतिहास र संस्कृतिको स्रोतका रूपमा प्राचीन र मध्यकालीन नेपाली मुद्रा

डा. डोलराज काफ्ले*

सार

नेपालका प्राचीन र मध्यकालीन मुद्राहरू तत्कालीन इतिहास र संस्कृतिको अध्ययनका भरपर्दा स्रोत हुन् । प्रस्तुत लेखमा प्राचीन नेपालका राजा मानदेवको शासनकालदेखि प्रयोगमा ल्याइएका मुद्राहरू, तिनमा प्रयोग भएको धातु, अभिलेख, लिपि, मुद्राका आधारहरू, नाम र त्यसले तत्कालीन समाज र संस्कृतिको अध्ययनमा पुऱ्याएको योगदान सम्बन्धी कुराहरूको चर्चा गरिएको छ । मुद्रा एक महत्वपूर्ण पुरातात्विक स्रोत हो । यसको संकलन र अध्ययनले तत्कालीन समाज, संस्कृति, आर्थिक, धार्मिक अवस्थाहरूको जानकारी गराउँदछ । यहाँ मुद्राकै माध्यमबाट लिच्छविकालीन नेपालमा संस्कृत भाषा र ब्राह्मी लिपिको विकसित रूप लिच्छवि लिपिको प्रयोग गरिएको तथा मध्यकालको आधाआधिसम्म संस्कृत भाषाको वाहुल्यता रहेको र त्यसपछि खस भाषा र देवनागरी लिपिको प्रभाव बढ्दै गएको तथा ती मुद्राकै कारण नेपालको आन्तरिक र वाह्य व्यापारमा सहजीकरण भएको कुरा समेत यस लेखको अध्ययनबाट जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

शब्दकुञ्जी : प्राचीनकाल, मध्यकाल, मुद्रा, अभिलेख र लिपि ।

परिचय

मुद्रा प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपालको इतिहासको अध्ययनमा एक भरपर्दा स्रोत बन्दै आएको छ । इशिव सम्वतको प्रथम शताब्दीदेखि नेपालमा लिच्छविकालको शासन प्रारम्भ भएको मानिन्छ । लिच्छविकालमा नेपालमा करिव आठसय वर्षजति शासन गरेका थिए । राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, प्रशासनिक आदि क्षेत्रमा महत्वपूर्ण कार्य गरेकै कारण लिच्छविकाललाई नेपालको इतिहासमा स्वर्णकाल मानिएको छ । सर्वप्रथम मठमन्दिर, पाटी, पौवा, देवल, सत्तल, विहार, दरवार आदि पुरातात्विक वस्तुहरूलाई कलात्मक तरिकाले निर्माण गर्ने र मुद्रा प्रकाशन गर्ने कार्य पनि लिच्छविकालमा भएको पाइन्छ । घरेलु उद्योग, कर प्रणाली, राष्ट्रिय र आन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा व्यापारको विस्तार जस्ता कार्यहरूलाई व्यवस्थित गरी त्यसलाई सफल र सक्षम तुल्याउनका लागि लिच्छवि शासकहरूले मुद्रा प्रायोगमा ल्याएका थिए । ईशाको पाँचौँ शताब्दीदेखि तत्कालीन केही प्रसिद्ध शासकहरूले प्रचलनमा ल्याएका केही मुद्राहरू प्राप्त हुनुका साथै ती मुद्राहरूका बारेमा सामान्य जानकारी प्राप्त भएको पाइन्छ । त्यतिवेलाका शासकहरूमध्ये मानदेवका श्री मानाङ्क मुद्रा, वैश्रवण मुद्रा, गुणङ्क मुद्रा, अंशुवर्माका मुद्राहरू, पशुपति मुद्रा, वृष मुद्रा, जिष्णु गुप्तका मुद्राहरू आदि जम्मा गरी सात प्रकारका मुद्राहरू प्राप्त भएका छन् ।

* डा. काफ्ले उपप्राध्यापक (इतिहास), त्रि.वि. रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस, काठमाडौं ।

लेखन विधि

प्रस्तुत लेख सामान्यतः वर्णनात्मक ढाँचाबाट तयार पारिएको छ । यस लेखमा प्रयोग गरिएका तथ्याङ्क तथा सूचनाहरू द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ । त्यस्ता स्रोतहरू विभिन्न पुस्तकालय तथा निजी सङ्कलनबाट प्राप्त गरिएको छ । प्राप्त सूचना र तथ्याङ्कहरूलाई व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधि अपनाएर सरल र स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत लेख सहायक स्रोतमा आधारित छ । विभिन्न पुस्तकालयमा रहेका पुस्तकहरू जुन मुद्राका विषयमा लेखिएका छन्, तिनको अध्ययन गरी यो लेख विष्लेषणात्मक विधिबाट तयार पारिएको छ । यसका लागि केन्द्रीय पुस्तकालय कीर्तिपुर तथा काठमाडौँ उपत्यकामा रहेका अन्य पुस्तकालयमा रहेका पुस्तकहरूको सहयोग लिइएको छ ।

मुद्रा सम्बन्धी ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

विश्वमा अति प्राचीनकालदेखि नै विनिमय प्रणाली र त्यसका आधारमा व्यापार सञ्चालन भएको पाइन्छ । व्यापारका लागि निकै टाढाटाढासम्म यात्रा गर्ने मानिसहरूमध्ये फोनेसियनहरूको नाम अग्रपंक्तिमा रहेको छ । त्यसपछि वेविलोनियनहरूको नाम आउछ । वेविलोनियनहरूले ईशापूर्व ४००० तिरै मुद्रा प्रचलनमा ल्याएका थिए (भाटिया, १९९६ : २) । नेपालमा बुद्धकालमा निर्माण गरिएका माटो र ढुङ्गाका मुद्राहरू कपिलवस्तु क्षेत्रमा प्राप्त भएका छन् । ती मुद्राहरू शिलछाप लगाएर प्रयोगमा ल्याइएका थिए । इशवीको पाँचौँ शताब्दीदेखि नेपालमा साँचोको प्रयोग गरेर मुद्रा प्रकाशन गर्न थालिएको थियो (ढुङ्गेल, १९८६ : ३७) । वर्तमान समयसम्म प्राप्त भएका प्रमाणहरूलाई आधार मान्दा त्यस्ता मुद्रा प्रकाशनमा ल्याउने प्रथम लिच्छवी राजा मानदेव प्रथम नै भएको पाइन्छ । उनले मानाङ्क नामका मुद्राहरू प्रकाशन गरी प्रचलनमा ल्याएका थिए ।

लिच्छविकालीन मुद्रा र तिनका स्वरूप

लिच्छविकालका प्रसिद्ध राजा मानदेवले प्रचलनमा ल्याएका मानाङ्क नामका साना ठूला गरी धेरै प्रकारका मुद्राहरू प्राप्त भएका छन् । त्यस्ता मानाङ्क मुद्राको अग्रभागमा माथिपट्टि 'श्री मानाङ्क' अभिलेख र त्यसको तल एउटा हातले ध्वजा बोकेको सिंहको आकृति छापिएको थियो । त्यो श्री मानाङ्क अक्षर लिच्छविकालमा प्रचलनमा रहेको गुप्त वा लिच्छवि लिपिमा लेखिएको थियो । उक्त मुद्राको पृष्ठभागमा माथिपट्टि 'श्री भोगिनी' अक्षर र त्यसभन्दा तल कमलको फूलमाथि पद्मासनमा बसेकी देवी लक्ष्मीको आकृति कुदिएको थियो । शक सम्बत् ४२७ मा लेखाइएको राजा मानदेवकी छोरी विजयवतीको पशुपति सूर्यघाटको अभिलेखमा उल्लेख गरिएका आधारमा भोगिनी मानदेवकी जेठी रानीको नाम भएको देखिन्छ । मूल्य सूची र प्रकाशन मिति उल्लेख नगरिएको त्यो मानाङ्क मुद्राको तौल ७.९८ देखि १४.४६२ ग्रामसम्म र नाप २.३५ देखि २.७ सेन्टिमिटर व्याससम्म भएको पाइन्छ । तौलका आधारमा मानाङ्क मुद्रालाई नौ भागमा वर्गीकरण गरिएको छ । ती मुद्रामा मूल्य कायम नगरिएको हुँदा त्यही तौल र व्यासको भिन्नताका आधारमा मूल्य कायम गरिएको हुन सक्ने देखिन्छ (खतिवडा, २०५७ : १०९) । त्यही भिन्नताका आधारमा कम बेसी सामान खरिद विक्री हुने गरेको पाइन्छ ।

लिच्छविकालका अन्य शाशकहरूले पनि प्रसस्त मुद्राहरू प्रचलनमा ल्याइएका थिए । त्यतिबेलाका धेरैजसो मुद्राहरूमा तिथिमिति र राजाको नाम प्रस्ट उल्लेख नहुँदा ती मुद्राहरू कस्ले र कुन मितिमा प्रचलनमा ल्याएका थिए भनी यकिन गर्न कठिन भएको छ । लिपिलाई आधार मानेर त्यसको प्राचीनता कायम गर्दा मानाङ्गभन्दा पछाडि प्रचलनमा ल्याएका वैश्रवण मुद्राहरू थिए । वैश्रवण मुद्राहरू राजा अंशुवर्माको शासनकालमा प्रचलनमा ल्याइएका थिए (रोड्स, १९८९ : ६७) । वैश्रवण मुद्राहरू १२.४३३ देखि १२.८२८ ग्रामसम्म तौल एवं २.५५ सेन्टिमिटरसम्म व्यास भएका थिए । ती मुद्राको अधिल्लो भागमा माथिपट्टि 'वैश्रवण' अभिलेख र त्यसभन्दा तल कुवेरको आकृति निर्माण गरिएको थियो । उक्त मुद्राको पृष्ठ भागमा माथिपट्टि कामदोही अभिलेख र त्यसभन्दा तल बाछ्छाले दूध चुस्दै गरेको गाईको आकृति निर्माण गरिएको थियो । यस बाहेक अंशुवर्माकै शासनकालमा प्रचलनमा ल्याइएका श्रयंशुवर्मा, श्रयंशु र महाराजाधिराजप्यः अभिलेखयुक्त तीन किसिमका मुद्राबाट भने त्यतिबेलाको ऐतिहासिक विषयवस्तुको जानकारी प्राप्त गर्न निकै सजिलो भएको पाइन्छ ।

राजा अंशुवर्माका मुद्राहरूलाई विद्वानहरूले बाह्र खण्डमा वर्गीकरण गर्ने गरेका छन् । ती मुद्राहरू ५.६०६ देखि १४.७९८ ग्रामसम्म तौल र २.१८ देखि २.५ सेन्टिमिटरसम्म व्यास भएका पाइन्छन् । लिच्छविकालका अन्य चर्चित मुद्राहरूमध्ये पशुपति नामका मुद्रा पनि हुन् । ती मुद्राहरूमा राजाको नाम र मिति उल्लेख गरिएको छैन । धार्मिक सिद्धान्तका आधारमा पशुपति मुद्रामा प्रयोग गरिएका वाँण, बज्र, परशु, डमरु, सूर्य, चन्द्र, अग्नी, त्रिशुल, कलश आदि आकृतिहरूले ती मुद्रा निर्माण गर्ने शासक पनि अंशुवर्मा जस्तै हिन्दू सम्प्रदायको शैव मत अपनाएका शासक हुनुपर्ने मानिन्छ । लिच्छविकालका समग्र मुद्राका विशेषताहरू यसप्रकार रहेको पाइन्छ ।

मूल्य कायम नगरिएका मुद्राहरू

लिच्छविकालका मुद्रामा मूल्य कायम गरिएको पाइँदैन । त्यसले गर्दा कुन मुद्रा कति मूल्यका थिए भनी गर्न सकिएको छैन । सबैजसो लिच्छवि मुद्राहरू गोलाकारका भएपनि तौलमा भने भिन्न भिन्न भएको पाइन्छ । जिष्णु गुप्त र भिमार्जुनदेवको थानकोटको एउटा अभिलेखमा १६ पण बराबर एक कार्षापण हुने कुरा उल्लेख गरिए पनि कुन मुद्रालाई कार्षापण भनिन्थ्यो भन्ने कुरा नै प्रस्ट रहेको पाइँदैन । लिच्छविकालीन सबैजसो मुद्राहरू फरकफरक तौलका निर्माण गरिएको हुनाले तौलका आधारमा तिनीहरूको मूल्यसूची कायम गरिएको हुन सक्ने देखिन्छ (खतिवडा, २०५७ : ९१) । प्राचीन भारतमा पण, पणपुराण, द्विपण, कार्षापण, पुराणजस्ता मुद्राका इकाईहरू प्रचलनमा ल्याइएको र लिच्छविकालका केही अभिलेखहरूमा पनि त्यस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरिएकाले त्यसैलाई आधार मानेर मुद्राको मूल्यसूची कायम गरिएको हुनसक्ने देखिन्छ ।

मुद्रामा धातुको प्रयोग

धेरैजसो लिच्छविकालका मुद्राहरू तामा धातुबाट निर्माण गरिएका थिए । त्यो समयमा नेपाल र भारतमा समेत धातु र धातुजन्य उद्योगमा कामगर्ने विज्ञहरू प्रसस्त थिए । त्यसमा पनि फलाम, तामाजस्ता धातुका कारिगरहरू धेरै र सुन चाँदीजस्ता गरगहना निर्माण गर्ने कारिगरहरू सिमित संख्यामा पाइन्थे (कनिङ्गम, १९६३ : २६) । लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा कार्षापण, पुराणजस्ता शब्दहरू र तत्कालीन भारतमा चाँदिका कार्षापण तथा सुनका पुराण मुद्राहरू बनाउने प्रचलन र एकाले नेपालमा पनि त्यस्तै प्रकारका धातुहरू मुद्राका लागि प्रयोग गरिन सक्ने देखिन्छ । तर त्यतिबेला भारतीय मुद्रासंग तौलमा एकरूपता गराइएको भए

पनि धातुमा एकरूपता नभएको देखिन्छ। भारतीय मुद्रामा सुन, चाँदीजस्ता धातुहरू प्रयोग भएको र नेपाली मुद्रा भने तामा धातुबाट निर्माण गरिएको पाइन्छ। त्यतिबेलाका केही मुद्रामा सीसा र पित्तलको मिश्रण भएको र केही मुद्रा शीशाबाट मात्र निर्माण गरिएका पाइन्छन्।

धार्मिक अभिव्यक्ति स्वरूपका मुद्राहरू

लिच्छविकालका मुद्राहरू धार्मिक भावनाबाट अभिप्रेरित थिए। मुद्रा निर्माण गर्ने शासकहरू जुन धर्म सम्प्रदायसंग सम्बन्धित थिए त्यही धर्म र धार्मिक मतसंग सम्बन्धित देवीदेवताका मूर्ति तथा साङ्केतिक चिन्हहरू आफ्ना मुद्रामा प्रयोग गर्ने गर्दथे। राजा मानदेव वैष्णव सम्प्रदायका अनुयायी भएका कारण उनका मुद्रामा कमलको फूलमाथि पद्मासनमा बसेकी देवी लक्ष्मीको आकृति निर्माण गरेका थिए। अंशुवर्मा शैव सम्प्रदायका अनुयायी भएकाले उनले आफ्ना मुद्रामा साढे, त्रीशुल, डमरुजस्ता शैव साङ्केतिक चिन्हहरू वा आकृतिहरू छपाएका थिए। लिच्छविकालका सबैजसो मुद्राहरू धार्मिक भावनाबाटै प्रभावित भएका कारण मुद्रामा कमलको फूल, सिंह, साँढे, नन्दी, चन्द्र, सूर्य, बज्र, बाँण, कलश, डमरु, त्रिशुल, खड्ग, कुवेर, गाई, हात्तीजस्ता आकृतिहरू कुदिएका हुन्थे। यतिमात्र होइन लिच्छविकालमा पशुपतिको सम्मानमा 'पशुपति मुद्रा', कुवेरको सम्मानमा 'वैश्रवण मुद्रा' प्रचलनमा ल्याइएको थियो (घोंचु, २०२३ : ९७)। मुद्राको अग्र र पृष्ठ दुवै भागमा देवी देवताका आयुधहरू, वाहनहरू र यस्तै अन्य आकृतिहरू कुद्ने गरिएको पाइन्छ।

राजनीतिक स्वतन्त्रताको अभिव्यक्ति

प्राचीन नेपाली मुद्राले तत्कालीन नेपाल र लिच्छवि शासकहरू पूर्णरूपले सार्वभौम भएको प्रस्ट संकेत दिन्छ। यसैका आधारमा उनीहरूले आफ्नो शासनकालमा भिन्दाभिन्दै स्वतन्त्र मुद्राहरू प्रचलनमा ल्याएको पाइन्छ। लिच्छविकालका शामन्त शासक जित गुप्त शक्तिशाली भएका बेला उनले आफ्नो स्वतन्त्र अस्तित्व देखाउनका लागि आफ्नै नामबाट स्वतन्त्र मुद्रा प्रचलनमा ल्याएका थिए। अंशुवर्माले पनि आफू सामन्त शासक भएका बेला र स्वतन्त्र शासक भइसकेपछिका बेला छुट्टै मुद्राहरू प्रचलनमा ल्याएका थिए (श्रेष्ठ, २०४२ : १२६)। लिच्छविकालीन शासकहरूले मुद्रामा आफ्नो स्वतन्त्र लिच्छवि लिपीको प्रयोग गरेका थिए। लिच्छविकालका सामन्त शासकहरूले राजाको नाम नै नराखिकन आफ्नै नामबाट स्वतन्त्र मुद्रा प्रकाशन गरेबाट उनीहरू कति शक्तिशाली थिए भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ।

विदेशी मुद्राको प्रभाव

लिच्छविकालीन मुद्राहरू आकार, तौल, शैली आदिलाई आधार मान्दा तीनमा मौर्यकालीन भारतीय मुद्राको प्रभाव परेको देखिन्छ। एकातिर लिच्छविहरू भारतको वैशाली क्षेत्रबाट नेपाल आएका र अर्कातिर उनीहरूको शासनकालका मुद्राहरूमा दुवैतर्फ लिपि, चित्र तथा विभिन्न मुद्राहरू राम्रोसँग उत्कीर्ण गरिएको हुँदा मुद्रा निर्माण विधिमा पनि प्राचीन भारतीय मुद्रा निर्माण शैलीको प्रभाव परेको देखिन्छ (बज्राचार्य, २०३० : ६४)। प्राचीन भारतमा 'कार्षापण' र 'पुराण' भन्ने शब्दहरूले चाँदीका मुद्रा भन्ने अर्थ जनाउदथ्यो (क्षेत्री र रायमाभी, २०६० : १५०)। यस्तो भए पनि लिच्छविकालीन मुद्राको निर्माणमा भने आफ्नै मौलिक विधिको प्रयोग भएको पाइन्छ। साँचोमा मुद्रा निर्माण गर्दा मैनाको सहाराबाट मुद्राको स्वरूप तयार पारिन्थ्यो र माटोबाट तयार पारेको साँचोमा राखिन्थ्यो। त्यसपछि तापको सहाराले मैनालाई पगालेर खाली पारेपछि त्यस ठाउँमा पगालेको धातु

खन्याएर राम्रोसँग जमेपछि साँचोबाट बाहिर निकालेर स-साना ज्यावलको सहयोगबाट आकृतिहरू निर्माण गरी मुद्रा तयार पारिन्थ्यो ।

मल्लकालीन मुद्रा र तिनको स्वरूप

नेपालको इतिहासमा कालखण्डको विभाजनका आधारमा नवौँ शताब्दी भन्दा पछाडिको काललाई मध्यकाल मानिन्छ । मध्यकाललाई पनि पूर्वमध्यकाल र उत्तरमध्यकाल गरी दुई भागमा विभाजन गर्ने गरिएको छ । पूर्वमध्यकालमा नेपालमा द्रम्म, शिवका, शिवका द्रम्मजस्ता मुद्राहरू प्रचलनमा रहेको पाइन्छ (लम्साल, २०३३ : ९६) । तत्कालीन मुद्राहरू प्राप्त नभए पनि तिनको वर्णन गरिएका चित्र सहितका प्रमाणहरू रमेशचन्द्र ढुङ्गेलले प्रस्तुत गरेका छन् (ढुङ्गेल, १८६ : १४८) । जयस्थिति मल्लको शासनकालभन्दा अगाडिको समयलाई पूर्वमध्यकाल र त्यसभन्दा पछाडि वि.सं.१८२५ मा गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौँ उपत्यकामाथि विजय प्राप्त गरेको समयसम्मलाई उत्तर मध्यकाल मान्ने गरिएको छ (पाण्डे, २०३३ : ४४७) । मध्यकालका केही प्रसिद्ध शासकहरू जयस्थिति मल्ल, यक्ष मल्ल आदिले पनि मुद्रा प्रकाशन गरेको अभिलेखमा चर्चा गरेको पाइन्छ । तर उनीहरूले प्रकाशमा ल्याएका मुद्राहरू प्राप्त हुन सकेका छैनन् ।

यक्ष मल्लको शासनकालभन्दा पछाडि काठमाडौँ उपत्यकाको आसपासमा मात्र सिमित नेपाल मण्डल राज्य तीनवटा उपराज्यहरूमा विभाजन हुन पुग्यो । ती राज्यहरूमध्ये रत्न मल्ल कान्तिपुरका प्रथम शासक थिए । वंशावलीमा उल्लेख गरेअनुसार रत्न मल्लले चिल्लाङ्गबाट तामा भिकाएर मुद्रा निर्माण गर्न लगाएका थिए । यस सम्बन्धमा 'राजा रत्न मल्लले प्रजाहरू हातमा लिई तामाखानीबाट तामा मगाई छाप बनाई अधिका सिंह छाप मनाही गरी पैसाका चलन नेपाल भरमा चलाया' भनिएको छ (श्रेष्ठ, वि.सं.२०५९ : १०४) तर ती मुद्राहरू पनि अहिलेसम्म प्राप्त भएका छैनन् । मध्यकालमा नेपाल राज्य विखण्डन भएपछि पश्चिम पहाडी राज्यहरूमा सामानहरू खरिद विक्री गर्दा मुद्राकै प्रयोग गरिन्थ्यो । तर त्यहाँ कस्ता र कुन मुद्रा प्रयोग गरिन्थ्यो भन्ने यकिन हुन सकेको छैन (पाण्डे, २०३३ : ४४८) । यसै सन्दर्भमा पृथ्वी मल्लको कनक पत्रमा त्यतिवेला व्यापारमा मुद्राको प्रयोग गरिएको सन्दर्भ पाइए पनि त्यसरी प्रयोग भएका मुद्रा भने प्राप्त हुन सकेका छैनन् (अधिकारी, २०५३ : १६९) । पर्वतका राजा मलेवमको शासनकालमा तामाका मुद्रा प्रचलनमा ल्याइएको कुरा तत्कालीन केही लिखतहरूमा पाइन्छ । तर ती मुद्राहरू पनि अहिलेसम्म प्राप्त हुन सकेका छैनन् (श्रेष्ठ, २०४२ : २७) । मल्लकालीन नेपाली मुद्राको विकासको इतिहासमा दोलखाका शासक जयइन्द्र मल्लदेवका मुद्राहरू भने प्राप्त भएका छन् । जय इन्द्र मल्लका मुद्रा र काठमाडौँ उपत्यकाका राजाहरूमध्ये कान्तिपुरका राजा महेन्द्र मल्लले प्रचलनमा ल्याएका मुद्राहरू नै मध्यकालीन नेपाली मुद्राका नमुनाहरू भएका छन् (बज्राचार्य र श्रेष्ठ, २०३१ : १६७) । ती मुद्राहरू चाँदी धातुबाट निर्माण गरिएका थिए । त्यसपछिका कान्तिपुर, पाटन र भादगाउँका अधिकांश शासकहरूले प्रकाशमा ल्याएका बसैजसो मुद्राहरू प्राप्त भएका छन् जसका विशेषताहरू यसप्रकार छन् ।

उपाधी अंकित गरिएका मुद्राहरू

मध्यकालीन नेपालका शासकहरूले मुद्रामा आफूले लिएका उपाधीहरू पनि अंकित गर्ने गरेका थिए । त्यसक्रममा कान्तिपुरका राजा महेन्द्र मल्लले आफ्ना मुद्रामा काष्ठमण्डपाधिपति, प्रतापमल्लले शानइलाही, जहाँगीर, कविन्द्र, राजेन्द्र आदि, पार्थिवेन्द्र मल्लले महाराज, नेपालेन्द्र, भुपालेन्द्र मल्लले गिरिन्द्र, राजराजेन्द्र,

चुडामणि सम्राट, नेपालेश्वर, राजेन्द्र आदि, भाष्कर मल्लले नेपालेश्वर, गिरिन्द्र, जगज्जयमल्लले नेपालेश्वर, राजेन्द्र आदि जयप्रकाश मल्लले नेपालेश्वर, पाटनका राजा श्रीनिवास मल्लले नेपालेश्वर, योगनरेन्द्र मल्लले संगितार्णवपारंगत, नेपाल चुडामणि, तेजनरसिंह मल्लले जहाँगीर शाहजस्ता उपाधिहरू आ-आफ्ना मुद्रामा उल्लेख गरेका थिए । तर त्यतिबेलाका भक्तपुर राज्यका शासकहरूले भने आफूले प्रकाशन गरेका मुद्रामा कुनै उपाधिहरू अंकित गर्ने गरेको पाइँदैन (शर्मा, २०३३ : १५१) । मुद्रामा यसरी उपाधि अंकन गर्नाले तत्कालीन शासकहरूको प्रभुत्व र क्षमताका बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न धेरै सजिलो भएको पाइन्छ ।

मुद्रामा तन्त्रमन्त्रको प्रभाव

लिच्छविकालका शासकहरूले अपनाउने गरेको स्थूल पूजाविधिलाई मल्लकालका शासकहरूले त्यागेर शुक्ष्म पूजाविधिलाई अपनाएको कुरा उनीहरूका मुद्रामा अंकित तन्त्रमन्त्रका प्रतिक यन्त्रहरूबाट प्रस्ट हुन्छ । कालीयन्त्र, श्रीयन्त्र, षोडशीयन्त्र, ताराजस्ता यन्त्रहरूलाई मल्लकालीन मुद्रामा त्रिकोण, षट्कोण, अष्टकोण, अष्टदल, नवकोण, अष्टमण्डल आदिको रूपमा प्रस्तुत गर्ने गरिएको थियो । गोलाकार चक्काभित्र बीचमा त्रिकोण भएका कालीयन्त्र, साना-ठूला धेरै त्रिकोणहरूको समिश्रण भएका श्रीयन्त्र, कमलको अष्टदल भित्र त्रिकोण भएका नारायण र दुईवटा त्रिकोणहरूको मिश्रणबाट षोडशी यन्त्र बन्दछ । त्यस्तो षोडशी यन्त्र पनि मध्यकालीन मुद्रामा अंकित गरेको पाइन्छ । मुद्रामा खड्गको प्रयोग हुनु शाक्त सम्प्रदायको प्रभाव मानिन्छ । खासगरी पाटनका राजा योगनरेन्द्र मल्लको शासनकालदेखि मुद्रामा तान्त्रिक यन्त्रहरूको प्रयोग बढीनै गर्न थालिएको पाइन्छ ।

गौरवशाली पूर्वा र रानीको नाम अंकित गरिएका मुद्रा

मध्यकालमा निर्माण गरिएका मुद्राहरूमा राजाको नाम, रानीको नाम, चर्चित चौताराको नाम, राजमाताको नामसँगै केही गौरवशाली र चर्चित पूर्वाहरूको नाम समेत अंकित गरेको पाइन्छ । मुद्रामा प्रस्टसँग नाम र मिति उल्लेख गरिएको हुनाले कुन शासकले, कहिले मुद्रा प्रकाशन गरेका थिए भन्ने प्रस्ट हुन्छ । मल्लकालीन मुद्राहरूमध्ये प्रताप मल्लका मुद्रामा रानी रूपमतीको, भूपालेन्द्र मल्लका मुद्रामा रानी ऋद्धिलक्ष्मीको, पार्थिवेन्द्र मल्लका मुद्रामा रानी राज्यलक्ष्मी देवीको नाम, जगज्जय मल्लका मुद्रामा आमा कुमुदिनी देवीको नाम, पाटनका राजा लोकप्रकाश मल्लका मुद्रामा आमा योगमतीको नाम, इन्द्र मल्लका मुद्रामा रानी भाग्यवती देवीको नाम, वीरनरसिंह मल्लका मुद्रामा रानी योगमतीदेवी नाम, राज्यप्रकाश मल्लका मुद्रामा रानी जयलक्ष्मी देवीको नाम, पाटनका राजा महिन्द्र मल्लका मुद्रामा बाबु योगनरेन्द्र मल्लको नाम, कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्ल र ज्योतिप्रकाश मल्लका मुद्रामा उनीहरूका पूर्वा महिपतिन्द्र मल्लको नाम अंकित गरेको पाइन्छ (धोंचु, २०२३ : ७१) । भक्तपुरका शासक जगतप्रकाश मल्लले आफ्ना मुद्रामा मन्त्री चन्द्रशेखरको नाम र कान्तिपुरका राजा भूपालेन्द्र मल्लले पनि आफ्ना मुद्रामा मन्त्री लक्ष्मीनारायण जोशीको नाम अंकित गराएका थिए ।

मुद्रामा धातुको प्रयोग

धेरैजसो मध्यकालका मुद्राहरू चाँदी धातुबाट निर्माण गरिएका थिए । कान्तिपुरका अन्तिम मल्ल राजा जयप्रकाश मल्लले भने सुनका असर्फी मुद्राहरू समेत प्रचलनमा ल्याएका थिए । गोरखाका राज पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौँ उपत्यकामा आर्थिक नाकाबन्दी लगाए पछि त्यहाँको आर्थिक अवस्था निकै कमजोर भएको थियो । त्यस्तो अवस्थामा सुन प्रसस्त उपलब्ध नभएपछि राजा जयप्रकाश मल्लले चाँदीमा तामा मिश्रण गरी मुद्रा प्रकाशन गरेका थिए । त्यस्ता मिश्रित मुद्राहरू उनले तिब्बत पनि पठाएका थिए । तिब्बतीहरूले त्यस

मुद्रालाई नाडटाङ्ग (खोटो मुद्रा) भन्ने गरेका थिए (शर्मा, २०३३ : १९६) । पाटनका राजा सिद्धिनरसिंह मल्ल र विष्णु मल्लले माटाका मुद्रा समेत प्रचलनमा ल्याएका थिए (मानन्धर, २०४३ : ८९) । तर धेरैजसो इतिहासकारहरूले ती मुद्रा नभएर धातुका मुद्रा निर्माण गर्ने क्रममा मुद्रा ढाल्नुभन्दा पहिले साँचोमा रहेका चिन्हहरूको परीक्षण स्वरूप त्यस्ता माटाका नमुना मुद्रा ढालिएको हुनसक्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

मुद्रामा नापतौलको अवस्था

मध्यकालको पूर्वार्धतिरै निर्माण गरिएका शिवका सुवर्ण मुद्राहरू ०.९० ग्रामसम्मका थिए भने चाँदी धातुबाट निर्माण गरिएका द्रम्म मुद्राहरू ०.४० ग्रामदेखि ३.५० ग्राम सम्मका थिए । तर तामा धातुबाट निर्माण गरिएका द्रम्म मुद्राको तौल भने केही भिन्न भएको पाइन्छ । त्यसैगरी मल्लकालीन चाँदीका मोहरहरूको सरदर तौल ७० ग्रेनदेखि १५८ ग्रेनसम्म र सुकी मुद्राको तौल २० ग्रेनदेखि ४० ग्रेनसम्म रहेको पाइन्छ । तर फुका दामका तौल सरदर २.७५ ग्रेनसम्म रहेको पाइन्छ । मल्लकालीन मुद्राहरूको व्यासमा पनि एकरूपता रहेको पाइदैन । ठूला मोहरको व्यास ३.२ से.मी. थिए भने साना अन्य मुद्राहरूको व्यास सरदर २.४ से.मी.सम्म थिए । त्यतिबेलाका सुकी मुद्राहरूको व्यास ०.८ से.मी.देखि १.८ से.मी.सम्म रहेको पाइन्छ (धोंचु, २०२३ : ७१) । मल्लकालीन रुपैयाको तौल भने मुगलकालीन भारतीय मुद्रासंग समानता कायम गरी पुरा एक तोलाको निर्माण गरिएको थियो ।

श्री अंकन गरिएका मुद्रा

हिन्दू धर्मशास्त्र तथा आर्य सांस्कृतिक परम्परामा 'श्री' को स्थान विशिष्ट रहेको पाइन्छ । कुनै पनि कार्य गर्दा, बोल्दा र लेख्दा समेत श्री शब्दको प्रयोगबाट सुरु गरिएमा मात्र त्यसलाई शुभ मान्ने प्रचलन छ । इश्वरीय कार्यका अगाडि शक्तिका रुपमा, मान्यजनका अगाडि सम्मानका रुपमा, सर्वसाधारणका अगाडि शोभाका रुपमा, धार्मिक दृष्टिले प्रतिभाशाली व्यक्तिका अगाडि मर्यादाका रुपमा, शक्तिशाली व्यक्तिका अगाडि उपाधिका रुपमा र राजा महाराजका अगाडि शर्वशक्तिवान, सार्वभौमसत्ता सम्पन्न, एकताका प्रतिकका रुपमा श्री शब्दको प्रयोग गर्ने गरिएको पाइन्छ (बराल, २०५० : २६४०) । लिच्छविकालीन शासकहरूका मुद्रामा एउटा श्री, धेरैजसो मल्लकालीन शासकहरूका मुद्रामा दुईवटा श्री र इष्ट देवीका अगाडि तीनवटा श्री लेख्ने गरिन्थ्यो । यसका आधारमा मल्ल शासकहरूले आर्य मर्यादाको पालन गरी मुद्रा प्रचलनमा ल्याएको देखिन्छ ।

मुद्रामा प्रयोग भएका मिति, लिपि र भाषा

मध्यकालका धेरैजसो मुद्रामा नेवारी र रन्जना लिपिको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । तर पाटनका राजा योगनरेन्द्र मल्लले भने आफ्नो मुद्रामा देवनागरी लिपिको पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ । मल्लकालीन मुद्राहरूमा भाषा संस्कृत र मितिमा नेपाल सम्बतको प्रयोग गरिएको छ (पाण्डे, २०३३ : ४४७) । मल्लकालको अन्त्य तिर निर्माण गरिएका केही मुद्रामा खस भाषा र संस्कृत भाषाको मिश्रण भएको पनि पाइन्छ । योगनरेन्द्र मल्लकै मुद्रामा पनि एकातिर नेवारी लिपिमा 'नेपाल चुडामणि श्री श्री वीर योगनरेन्द्र मल्ल' भनी लेखिएको पाइन्छ । यसका आधारमा त्यतिबेला भाषामा मिश्रण हुँदै गएको प्रस्ट हुन्छ ।

मूल्य सूची कायम गरिएका मुद्र

मल्ल शासकहरूले निर्माण गराएका मुद्रामा तौल, आकार र मूल्य कायम गरिएको थियो । त्यतिबेला मुद्राको मूल्यसूची कायम गर्दा तौल र आकारलाई आधार मान्ने गरिन्थ्यो । दाम, पैसा, आनी, दोआनी, सुकी, मोहर र डवल मोहरजस्ता मुद्राका मूल्या र वर्गीकरण थिए (रोड्स र भाल्देतारो, १९७६ : २१७) । मल्लकालमा निर्माण गरिएका मुद्राको नापो चारदाम बराबर एक पैसा, बाह्र पैसा बराबर एक दोआनी, दुई दोआनी बराबर एक सुकी, दुई सुकी बराबर एक मोहर र दुई मोहर बराबर एक डवल मोहर (रुपैया) कायम गरिएको थियो ।

मुद्र निर्माण विधि

मध्यकालमा पनि नेपालमा प्राचीनकालमा जस्तै साँचोको प्रयोग गरेर मुद्रा निर्माण गर्ने गरिन्थ्यो । मइनको माध्यमबाट सुरुमा मुद्राको स्वरूप तयार पारिन्थ्यो र त्यो स्वरूपलाई माटोको साँचोमा मिलाएर राखिन्थ्यो । त्यसरी मइन राखिएको साँचोलाई तताइन्थ्यो र मइनलाई पगालिन्थ्यो । त्यसपछि मइन पगालेर खाली भएको ठाउँमा पगलेको धातु खन्याइन्थ्यो । त्यसरी खन्याएको तरल धातु जमेपछि माटोको साँचो फुटालेर त्यसलाई बाहिर निकालिन्थ्यो (बज्राचार्य र श्रेष्ठ, २०३१ : ३९) । यसरी साँचोमा तयार पारेको मुद्रा हेर्दा राम्रो र मिहिन देखिन्थ्यो ।

विशेष चिन्ह र धार्मिक प्रतिकको प्रयोग भएका मुद्रा

मल्लकालमा निर्माण गरिएका मुद्रामा शक्तिरुपा इष्टदेवीको प्रतिक खड्ग, वज्र, त्रिशुलका साथै त्यस्ता इष्टदेवीका नाम समेत उल्लेख गरिएको पाइन्छ । त्यतिबेलाका मल्ल शासकहरूले आ-आफ्ना मुद्रामा शंख, वज्र, डमरु, त्रिशुल, चन्द्र, सूर्य, वाण, धनुष, चक्र, खड्ग, अडकुश, कलश, गदा, पद्म, ध्वजा, एकजोडी माछा, चमर, सिन्दूरदानी, अर्सी, छत्र, अष्टमङ्गल चिन्ह, कमल, माला सहितको खड्ग, तोरण, स्वस्तिक, पादुका, पूर्ण कलस आदि हिन्दू धर्मका शैव, वैष्णव र शाक्त तथा बौद्ध धर्मसंग सम्बन्धित विभिन्न चिन्हहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त तत्कालीन मुद्रामा श्री कुमारी, पशुपति, तलेजु माजु, कुमारी माजु, गुहेश्वरी, श्री श्री तलेजु सहाय, लोकनाथ, करुणामय, हरिसिद्धीजस्ता आ-आफ्ना इष्टदेवीका नामहरू समेत अंकित गरेको पाइन्छ । भक्तपुरका राजाहरूले भने आफ्ना मुद्राहरूमा इष्ट देवीका नाम उल्लेख गरेको पाइदैन ।

मुद्राको आकार र कलात्मक स्वरूप

मल्लकालका धेरैजसो मुद्राहरू गोला, तीनकुने र चारकुने आकृतिका थिए । कान्तिपुरका अन्तिम मल्ल शासक जयप्रकाश मल्लले चतुष्कोणाकारका डवल मोहर र कान्तिपुरकै अर्का शासक पार्थिवेन्द्र मल्लले उस्तै आकारका सुकी मुद्रा छपाएका थिए । यसैगरी पाटनका राजा योगनरेन्द्र मल्लले तीनकुने सुकी मुद्राहरू प्रचलनमा ल्याएका थिए । यसका अतिरिक्त मल्लकालीन मुद्राहरूमा आकर्षक तथा कलात्मक चिन्हहरू, बुझाहरू र आकृतिहरू निर्माण गर्ने गरेको पाइन्छ । रणजित मल्लका मुद्रामा धनुषमा वाण चढाउँदै गरेको आकर्षक चित्र कुदिएको देखिन्छ भने पार्थिवेन्द्र मल्लका मुद्रामा पाँचवटा वाण राखेको सुन्दर चित्र निर्माण गरिएको पाइन्छ । यसैगरी जगज्जय मल्लका मुद्रामा सुन्दर फूलको माला र महेन्द्र मल्लका मुद्रामा पहाडको चुच्चे चित्र कुदाइएको छ (रोड्स र भाल्देतारो, १९८९ : १७२) । मध्यकालीन शासकहरूले मुद्रालाई अलंकरणयुक्त तुल्याउनका लागि मुद्रामा ज्यामितीय रोखा निर्माणमा समेत ध्यान पुऱ्याएको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

नेपालमा पाँचौं शताब्दीदेखि शिक्काको प्रयोग हुन थालेको प्रमाणले देखाएको छ । त्यतिबेलादेखि विनिमयको माध्यमका रूपमा तामा, चाँदी जस्ता धातुका मुद्रा निर्माण गर्ने गरिएको थियो । यसले तत्कालीन विनिमय प्रणालीलाई निकै सजिलो बनाएको थियो । वर्तमान समयमा ती मुद्रा तत्कालीन इतिहासको एक भरपर्दो स्रोत सावित भएका छन् । नेपालमा प्राचीन र मध्यकालमा प्रयोगमा ल्याइएका मुद्राहरूले त्यतिबेलाको समाज, धर्म र धार्मिक जीवन, आर्थिक अवस्था, प्रशासनमा राजा, राजसस्था, रानीहरू, भारदारहरू र प्रजाहरूको प्रतिनिधित्व तथा शक्ति वाडफाडको विषयलाई सांकेतिक रूपमा बुझ्न सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ । यस्ता मुद्राहरूकै आधारमा नेपालमा प्राचीन र मध्यकालमा भएको व्यापार विस्तार, विनिमय प्रणालीमा भएको सरलता तथा यसले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा पुऱ्याएको सहयोग सम्बन्धि जानकारीका साथै तत्कालीन सांस्कृतिक अवस्थाको बारेमा पनि जानकारी प्राप्त गर्न निकै सहयोग पुगेको देखिन्छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अधिकारी, सूर्यमणि (वि.सं.२०५३). *पश्चिम नेपालको खस अधिराज्य*. काठमाडौं : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- कनिङ्गम, अलेग्जेन्डर (सन् १९६३). *क्वाइन अफ एन्सियन्ट इन्डिया*. वाराणसी : इन्डोलोजिकल बुक हाउस ।
- क्षेत्री, गणेश र रायमाझी, रामचन्द्र (वि.सं.२०६०). *नेपालको इतिहास*. काठमाडौं : एसिया पब्लिकेशन ।
- खतिवडा, सोमप्रसाद (वि.सं.२०५७). *अभिलेख विज्ञान एवं मुद्राशास्त्र*. काठमाडौं : एम. के. पब्लिसर्स ।
- दुङ्गेल, रमेश (सन् १९८६). *प्राचीन अर्थव्यवस्था*. काठमाडौं : एस.पी. उपाध्याय ।
- धोचु, महेश्वरमान (वि.सं.२०२३). *मुद्रामा राजमुकुटको नामको अगाडि श्री*. काठमाडौं : श्री ५ को सरकारको मुद्रा संग्रहालय ।
- पाण्डे, रामनिवास (वि.सं.२०३३). *मेकिङ्ग अफ मोडर्न नेपाल*, न्यू दिल्ली : निराला पब्लिकेशन ।
- बज्राचार्य, धनबज्र (वि.सं.२०३०). *लिचचविकालीन अभिलेख*. काठमाडौं : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- बज्राचार्य, धनबज्र र श्रेष्ठ, टेकबहादुर (वि.सं.२०३१). *दोलखाको ऐतिहासिक रूपरेखा*. काठमाडौं : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- बराल, बासु (वि.सं.२०५०). *हिन्दू सामाजिक संगठनको प्रारूप*. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- भाटिया, ए.के. (सन् १९९६). *टुरिजम डेभलपमेन्ट*. नयाँ दिल्ली : स्ट्रुलिङ्ग पब्लिसर्स ।
- रोड्स, एन.जे., भाल्देतारो, कार्लो र अन्य (सन् १९८९). *द क्वाइनेज अफ नेपाल*. लण्डन : रोयल न्युमिस्मेटिक्स सोसाइटी ।
- रोड्स, एन.जे. र भाल्देतारो, कार्लो (सन् १९७६). *क्वाइन्स इन मिडिभल नेपाल : न्युमिस्मेटिक्स क्रोनिकल*. लण्डन : रोयल न्युमिस्मेटिक्स सोसाइटी ।
- लम्साल, देविप्रसाद (वि.सं.२०३३). *भाषा वंशावली*. (भाग दुई). काठमाडौं : श्री ५ को सरकार शिक्षा मन्त्रालय पुरातत्व विभाग ।
- शर्मा, बालचन्द्र (वि.सं.२०३३). *नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा*. वाराणसी : कृष्ण कुमारी देवी ।
- श्रेष्ठ, टेकबहादुर (वि.सं.२०४२). *पर्वत राज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा*. काठमाडौं : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- श्रेष्ठ, देविचन्द्र (वि.सं.२०५९). *रत्नमल्ल र उनको समकालीक नेपाल मण्डल*. काठमाडौं : आर्थिक नेपाल ।